

Nataliya Levkovych (Lviv)

Символіка Зодіакального Кола в єврейському мистецтві Східної Галичини XVIII – першої третини ХХ ст.*

Вивчення мистецтва як цілісної системи, пошук інваріативних елементів які дають можливість аналізувати сутність та закономірності загального процесу та окремих явищ неминуче приводить до дослідження символу, який в свою чергу дозволяє визначити особливості мистецтва національних культур, духовну історію, уявлення. Мистецтво звертається до символу як одного зі засобів художньої виразності, образного мислення і мови, в якому кодується історія, міфи, що дає можливість відчитувати його через покоління. Закодовані у пам'ятках єврейського декоративно-ужиткового мистецтва символи відображають провідні естетично-світоглядні уявлення народу.

Символіка єврейського мистецтва є темою досліджень провідних науковців. Зокрема низка праць присвячена астральним символам та Знакам Зодіаку. Єврейський календар та Знаки Зодіаку в юдаїзмі розглядає Хелен Якобус¹, Біл Дарлісон². Використання Знаків Зодіаку в програмі оздоблення синагог античного періоду є темою досліджень Стівена Файна³, Рахель Хашплілі⁴. Особливості трактування астральних символів в Талмуді та вченні Кабали досліджують Андреа Д. Лобель⁵, Гад Ерлангер⁶, Матит'ягу Глазерсон⁷ та інші. Мистецьке трактування Знаків Зодіаку в синагозі Чернівців висвітлює Борис Хаймович⁸. Водночас символіка і художнє вирішення Знаків Зодіаку в мистецтві Східної Галичини є не достатньо вивченим, і актуальним на сучасному етапі розвитку українського мистецтвознавства.

* Artykuł jest oparty o autoreferat Natalii Lewkowicz przedstawiony na obronie rozprawy doktorskiej w Lwowskiej Narodowej Akademii Sztuki w październiku 2016 r.

¹ Jacobus Helen R. Zodiac Calendars in the Dead Sea Scrolls and Their Reception: Ancient Astronomy and Astrology in Early Judaism / Helen R. Jacobus. – BRILL, 2014 p. – 556 p.

² Darlison B. Gospel and the Zodiac: The Secret Truth about Jesus / B. Darlison. – The Overlook Press, 2008 p. – 304 p.

³ Fine S. Art and Judaism in the Greco-Roman World. Toward a New Jewish Archaeology / S. Fine. – University of Cincinnati: Cambridge University Press, 2005. – 298 p.

⁴ Hachlili R. The Zodiac in Ancient Jewish Synagogal Art: A Review / R. Hachlili. – Jewish Studies Quarterly, Volume 9 (2002). – P. 219 – 258.

⁵ Andrea D. Lobel. From Babylon to Jerusalem: The Roots of Jewish Astrological Symbolism // SKY AND SYMBOL. The Proceedings of the Ninth Annual Conference of the Sophia Centre for the Study of Cosmology in Culture, University of Wales, Trinity Saint David, 4–5 June 2011. – SOPHIA CENTRE PRESS, 2011. P. 87 – 101.

⁶ Erlanger G. Znaki vremena. Zodiak v evreyskoy traditsii/ Perv. Gedaliya Spinadel'. – M.: Moti kultury, Ierusalim: Gerashim, 2003. – 338 s.

⁷ Glazerson M. Astrologiya i Kabbala. – M.: Mosty kul'tury/ Gerashim, 2007. – 208 s.; Glazerson M. Evreyskaya astronomiyay / Per. i red. Gedaliya Spinadel'. – Ierusalim – Ierushalaym, 1996. – 215 s.

⁸ Khaymovich B. Delo ruk nashikh dlya proslavleniya. – Rospisi sinagogi Beyt Tfila Ben'yamin v Chernovtsakh. – K.: Dukh i litera, 2008. – 200 s.

Використання астральних символів у юдаїзмі має надзвичайно глибокі традиції. Тексти Тори доволі часто апелюють до небесних світил, їх поява пов'язана з божественним задумом: на четвертий день творення “ 14. І сказав Бог: Нехай будуть світила на тверді небесній для відділення дня від ночі, і нехай вони стануть знаками, і часами умовленими, і днями, і роками. 15. І нехай вони стануть на тверді небесній світилами, щоб світити над землею. І сталося так. 16. І вчинив Бог обидва світила великі, світило велике, щоб воно керувало днем, і світило мале, щоб керувало ніччю, також зорі. 17. І Бог умістив їх на тверді небесній, щоб світили вони над землею...” (Буття 1:14-17). За волею Всевишнього сонце створене, щоб керувати порами року на землі, а місяць визначав час святкових днів. Кожен новий з 12-ти місяців розпочинався новою фазою – молодим місяцем. Ці дні особливо святкувалися серед юдеїв, до Храму приносили спеціальні жертви, трубили в ритуальний ріг: “Трубить в новий місяць трубою в визначений день, в день свята нашого” (Псалми 80:4-5.)

Зірки ж згадуються в кінці процесу творення, і Тора не пояснює, для чого вони були створеними, у Талмуді їх роль у житті людини, на відміну від сонця і місяця, вважається незначною⁹. У коментарях до Тори Раші називає сузір'я “слугами місяців”, і Тора з їх допомогою описує час, а знаки зодіаку служать для визначення місяців року¹⁰. Таким чином астрологія, чітко сформовані уявлення про модель світобудови і небесні світила стали органічною частиною юдейської культури, виконували низку суттєвих функцій¹¹.

Поділ на 12 колін Ізраїлевих відповідає поділу на 12 місяців. У Біблії описано розташування кланів синів Ізраїлю під час виходу з Єгипту навколо Шатра Одкровення з чотирьох сторін світу (Числа 2:2-32). Стан Іегуди – Іегуда, Ісхар, Завулон – розташовувався на сході й відповідав весні, стан Реувена – Реувен, Шимон, Гад – на півдні – відповідав літу, стан Ефраїма – Ефраїм, Менаше, Беньямін – на заході – відповідав осені, стан Дана – Дан, Ашер, Нафталі – на півночі – відповідав зимі. Порядок перерахування колін Ізраїлевих, відповідно до того, як вони розташовувалися в пустелі, був приведений до зодіакального кола. Прямий зв'язок 12-ти колін Ізраїлевих і 12 Знаків зодіаку поданий у збірнику мідрашів XII – XIII ст. “Ялкуп Шимоні”, який багаторазово перевидавався в пізніші періоди. Так, місяць Нісан¹² – знак Овна – відповідав Іегуді, Іяр – Бик – Ісхару, Сіван – Близнюки – Звулуну, Тамуз – Рак – Реувену, Ав – Лев – Шимону, Елул – Діва – Гаду, Тішрей – Ваги – Ефраїму, Хешван – Скорпіон – Менаше, Кіслев – Стрілець – Беньяміну,

⁹ Тора. Пятикнижие и Гафтарот. Ивритский текст с русским переводом и классическим комментарием «Сончино». – М.: Мосты культуры, Иерусалам : Гешарим, 2001. – 1456 с. С. 10.

¹⁰ Гад Э. Знаки времен. Зодиак в еврейской традиции / Э. Гад; [перев. Гедалия Спинадель]. – М.: Мосты культуры, Иерусалим : Герашим, 2003. – 338 с. С. 22.

¹¹ Зайцев В. Каббала: Древнейшая система магических знаний. От теории к практике / В. Зайцев. – М.: Рипол Классик, 2013. – 250 с. С. 57-63.

¹² Глазерсон М. Еврейская астрология / М. Глазерсон; [пер. и ред. Гедалия Спинадель]. – Иерусалаим : Иерусалаим, 1996. – 215 с. С. 33.

Тевет – Козеріг – Дану, Шват – Водолій – Ашеру, Адар – Риби – Нафталі¹³. На важливість небесних світил, планет і зірок у житті юдеїв вказує також і традиційне привітання – побажання на івриті “Мазал тов” – перекладом “мазал” є “сузір’я”, “знак зодіаку”, “планета”, також “доля”, а “тов” – “хороше”. Відтак у побажанні закладений зміст успіху й “доброї зірки”.

Важливість знаків зодіаку в юдейській традиції підкреслює молитва, яку виголошують 9 ава. У день, коли євреї збираються в синагогах оплакувати зруйнований Храм, усі читають “кіну” – поминальну молитву, яка побудована на послідовності знаків зодіаку: “Овен, перший (серед сузір’їв на небесах), з гіркотою бекає, ягнят його ведуть на забій. Рик Бика досягає небес, бо всіх нас погнали в шию. Близнюків розділили, і братерська кров лилася як вода. Рак готовий був упасти на землю, коли ми задихалися від спраги. Від рику Лева небеса тріпочуть, тому що наш плач до гори не сходить. Дів і юнаків уразили, почорніло у Диви лице. І схилилися Ваги (у співчутті до нас), вони молять, бо смерть для Ізраїлю краща від життя. Скорпіон охоплений жахом і тріпоче, тому що на меч і на голод осудив нас Творець. Як потоки води, проливаються сльози рікою, тому що Стрілець нам не став спасінням. Безкінечні страждання ллються над головою, і Водолій переповнився, а горло у нас пересохло. Ми приносимо свої жертви, але не приймають їх і плаче Козеріг, що припинилися жертви козла відпущення. Милосердні жінки варять дітей своїх, і сузір’я Риб відвернуло свої очі. Скільки може плач продовжуватися в Сіоні?”

У мідраші Танхума Гаазіну людина порівнюється зі знаками зодіаку, які характеризують етапи людського життя. “Юдейські мудреці намагалися описати архетипи різних дійових осіб, через посередництво яких невидимі сили можуть дати нам натяк на реальну будову світу. Як риби живуть приховано, так у місяці Риб розкривається в святі Пірім те, що приховане зазвичай від наших очей”¹⁴. У текстах Тори забороняється ідолопоклонство, до якого прирівнюється чаклунство, ворожіння, але однією з головних характеристик небесних тіл визнається властивість впливати на навколишній світ: “І створив Бог два великі світила: більше світило, щоб правити днем, і менше світило, щоб правити ніччю” (Буття, 1:16). Таким чином, у єврейській традиції небесні світила та Знаки зодіаку виступають кодифікацією світобудови, характеристик буття, історичних етапів тощо.

Астрономічні уявлення юдеїв були сформовані під впливом Вавилону, вчення зороастризму, платонізму та давньоримської науки, що мали значний вплив на усій території Близького Сходу¹⁵. Поділ на 12 знаків зодіаку і прийняті для них символи традиційно вводилися в декор сакральних предметів. В період Другого

¹³ Goodenough E.-R. *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period: (Abridged Edition)* / E.-R. Goodenough. – Princeton : University Press, 1987. – 375 p.

¹⁴ Гад Э. *Знаки времен. Зодиак в еврейской традиции* / Э. Гад ; [перев. Гедалия Спинадель]. – М. : Мосты культуры, Иерусалим : Герашим, 2003. – 338 с. С. 305.

¹⁵ Jacobus Helen R. *Zodiac Calendars in the Dead Sea Scrolls and Their Reception: Ancient Astronomy and Astrology in Early Judaism* / Helen R. Jacobus. – BRILL, 2014 p. – 556 p.

Храму та пізньоантичні часи юдейська культура зазнавала значних запозичень з римо-візантійського мистецтва, результатом чого є численні мотиви в декоративному оздобленні ранніх синагог, зокрема кентаврів, козерогів, жіночих погрудь, що можуть трактуватися як персоніфікація античних божеств¹⁶. Історик Йосиф Флавій описував, що Єрусалимський Храм декорований астральними та зодіакальними мотивами. Перед дверима висіла завіса на зразок вавилонської, з вишитими містичними небесами і включала дванадцять знаків, що представляли живих істот, також центральний символ юдейської віри Менора мала астральне значення і втілювала сім планет¹⁷. Нагрудник первосвященника Аарона з дванадцяти каменями трактується також як і один з астральних символів¹⁸. В IV – VI ст. характерними є зображення зодіакального кола в синагогах, а саме в Бейт-Альфа, Ципорії, Тверії, Дура-Европос¹⁹. Відмова від фігуративних зображень в Знаках Зодіаку в ранніх синагогах припадає на VIII – IX ст. і правдоподібно пов'язана з процесами іконоборства в Візантії та арабськими завоюваннями. В період формування Талмуду, а потім в добу Середньовіччя загострюється дискурс щодо трактування небесних символів і їх зображень. Низка провідних учених в відтворенні небесних світил та Знаків Зодіаку вбачали шлях до ідолопоклонства та недотримання другої заповіді Декалогу, зазначаючи, що народ Ізраїлю не перебуває під владою зірок. Водночас Раббі Ханіна писав: “від планети залежить мудрість, від планети залежить багатство, і є планета для Ізраїля (мазаль махкім, мазаль маашир ве-еш мазаль ле-Ісраель)”²⁰ (Талмуд, Шабат 156а). Також в Талмуді вказано, що під час виходу з Єгипту кожен клан мав власний знак, подібний до знамена свого коліна, і на знамені коліна Ісхар було зображено сонце і місяць на чорному фоні²¹, що безпосередньо вказує на зображення небесних світил в біблійні часи Мойсея і Аарона. В пізніші періоди право на зображення, зокрема в декорі синагог підтверджується безперервною традицією, яка бере свій початок з часів “авторитетів з перших поколінь”²².

Амбівалентність права на зображення небесних світил, планет та знаків зодіаку в теологічних диспутах провідних раввінів європейської діаспори різних часів не привела до відмови від їх відтворення на теренах Східної Галичини XVIII – першої третини ХХ ст. Сонячними дисками, символами знаків зодіаку традиційно декоровані найважливіші сакральні об'єкти та предмети: стіни синагог та Арон-га-кодеш,

¹⁶ Levine Lee I. *Visual Judaism in Late Antiquity: Historical Contexts of Jewish Art* / I. Levine Lee // *Zodiac and Other Greco-Roman Motifs in Jewish Art*. – Yale University Press, 2013. – 592 p. P. 317.

¹⁷ Darlison B. *Gospel and the Zodiac: The Secret Truth about Jesus* / B. Darlison. – The Overlook Press, 2008 p. – 304 p. P. 10.

¹⁸ Goodenough E. R. *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period: (Abridged Edition)* / E. R. Goodenough. – Princeton University Press, 375 p. P. 162.

¹⁹ Hachlili R. *The Zodiac in Ancient Jewish Synagogal Art: A Review* / R. Hachlili. – *Jewish Studies Quarterly*, Volume 9 (2002). – P. 219 – 258. P. 220.

²⁰ Andrea D. Lobel. *From Babylon to Jerusalem: The Roots of Jewish Astrological Symbolism* // *SKY AND SYMBOL. The Proceedings of the Ninth Annual Conference of the Sophia Centre for the Study of Cosmology in Culture*, University of Wales, Trinity Saint David, 4–5 June 2011. – SOPHIA CENTRE PRESS, 2011. P. 87 – 101.

²¹ Тора. Пятикнижие и Гафтарот. Ивритский текст с русским переводом и классическим комментарием «Сончино». – М.: Мосты культуры, Иерусалам: Гешарим, 2001. – 1456 с. С. 806.

²² Хаймович Б. *дело рук наших для прославления. Росписи синагоги Бейт Тфила Беньямин в Черновцах* / Б.Хаймович. – К.: Дух і літера, 2008. – 200 с. С. 9.

Корони Тори, ритуальні тарілки для церемонії викупу первістка. Зображення сонячного диску з променями, доволі часто вкритими позолотою, вводиться в композиції Арон-га-Кодеш. Здебільшого, увінчуючи загальну конструкцію, небесне світило стає символом божественної присутності і в окремих випадках доповнене тетраграматонном. Також в синагогах Східної Галичини поширеною стає практика заміни зображення сонця на “божественне світло”, яка втілюється за допомогою круглого вікна розташованого над Арон-га-Кодеш. Зразками такого вирішення є Арон-га-Кодеш синагог в Жовкві, Хоросткові, Підгайцях, Гусятині, Самборі. Варто зазначити, що подібна традиція була типовою для християнських храмів.

Зображення сонця єврейські митці доволі часто замінюють солярними знаками або розетами, в яких незважаючи на значну стилізацію простежуються риси небесного світила. В єврейській народній традиції сонце та сонячне світло ототожнюється з світлом божественних знань та мудрості. Так популярним елементом декоративного оздоблення предметів юдаїки є мотив соняха, і як квітка соняха завжди тягнеться до сонця, єврей тягнеться до Бога. Сонях є центральним мотивом декору низки бсамімів.

Використання Знаків Зодіаку в художній традиції євреїв отримало значний розвиток на теренах Східної Європи. Впродовж тривалого часу сформувалася стійка схема кругової композиції яку використовували в розписах синагог (яскравим прикладом є розписи синагоги в Ходорові). Її походження на теренах Східної Галичини вбачають в оздобленні рукописних молитвеників в частинах де згадувалися знаки зодіаку²³. З XVIII ст. зодіакальне коло доволі часто ілюструє різні друковані видання махзори, пінкаси, календарні таблиці. Радіальне розташування Знаків Зодіаку навколо центрального зображення (сонця, місяця або їх символів) в синагогах побутувало з античних часів і є втіленням “високого ступеня проникності міжкультурних впливів і не єврейських зображень, які в результаті набувають єврейського змісту”²⁴ і в Галичині поширювалося в результаті кількарядового перенесення: з давніх пам’яток, через осмислення і трактування провідних учених, середньовічних рукописів а згодом друкованих видань, до розписів синагог та оздоблення предметів церемоніального призначення. Особливою популярністю Знаки Зодіаку користувалися в XVIII – першій половині XIX ст.

Єврейський календар розпочинається м’ясцем нісан, якому відповідає знак Овен. Найбільшим святом нісану є Песах, святкування визволення євреїв з єгипетського полону. Символічною жертвою Песаху часів існування Храму було ягня – агнець, що і втілено в знаку Овна. Зображаючи Овна майстри зосереджували свою увагу на м’якості та завитках руна, і певній миловидності традиційно молодій тварини.

²³ Хаймович Б. дело рук наших для прославления. Росписи синагоги Бейт Тфила Бенъямин в Черновцах / Б.Хаймович. – К.: Дух і літера, 2008. – 200 с. С. 43-45.

²⁴ Fine S. Art and Judaism in the Greco-Roman World. Toward a New Jewish Archaeology / S. Fine. – University of Cincinnati: Cambridge University Press, 2005. – 298 p. P. 197.

Наступним місяцем є іяр якому відповідає знак Тільця (вола, бика) і як після виходу з Єгипту в місяць нісан євреї були немов малі ягнята то в часі подорожі формувалася їх сила і свобода. Тілець покірно несе своє ярмо як і євреї усього світу. В місяць іяр відбувалися значні події, які вказували на союз Бога та народу Ізраїлю, це заповідь дотримуватися суботи, з'ява манни небесної, початок будівництва Храму²⁵. В образі Тільця на церемоніальних предметах переважає доволі схематичне зображення молодого бика з надмірно великими рогами, також інколи корови.

В знаку Близнюків давньоєврейські мудреці вбачали єдність Всевишнього та його народу, саме на цей місяць припадає акт дарування Тори на горі Синай, і встановлення істинної близькості. В хасидизмі одночасна двоякість і єдність Близнюків вказує на перехід від нефеш-бехаміт (тваринної душі, як вияв злого начала) до нефеш-елокіт (душі Божественної). Саме дарування Тори перетворює тваринне начало на людську душу. Зображення знаку Близнюків мало багато варіантів: стилізовані людські постаті в повний зріст або частково, фігурки птахів або зайців.

Сузір'я Рака припадає на місяць тамуз з яким пов'язані великі потрясіння в єврейської історії. 17 тамуза юдеї дотримуються великого посту, саме в цей день вони зазнали гріху Золотого Тільця, припинилися щоденні жертвоприношення, було зруйновано Єрусалимську стіну, встановлено ідола в Першому Храмі, спалено Сувій Тори римським прокуратором Епістомусом²⁶. Зображення цього сузір'я переважно відтворює основні риси тіло будови рака або краба, інколи зі значною долею примітиву.

Одним з найтрагічніших місяців у історії єврейського народу є ав, сузір'ям якого виступає Лев. Аналізуючи історичні події і їхню циклічність, можна помітити, що факти великих трагедій припадають на однакові часові рамки в році, однак з інтервалами у кілька століть, таким чином простежується прямий зв'язок зі знаком і подіями місяця. Так, 9 ава Перший і Другий Храми було зруйновано, "неначе левом, що розриває свої жертви"²⁷. Також у цей день вчинено гріх розвідників до землі Ханаанської (Числа 14:15), у результаті якого покоління пустелі не увійшло в Землю Обітовану, здано Бейтар, укріплення повстанців під час Бар Кохби, зруйновано Єрусалим, після чого римляни переорали місто і посипали його сіллю, щоб там вже нічого не виросло. "Тнів всевишнього вразив камінь і дерево, але помилював грішників. Лев переміг нас силою (це було страшне руйнування), але при цьому розкрилися здібності народу до виживання"²⁸. Водночас 9 ава пов'язане з численними пророцтвами, адже саме в цей день юдеї очікують приходу нового Месії з коліна Давида. Зображення лева є доволі популярним в єврейському декоративно-ужитковому мистецтві, у знаках зодіаку

²⁵ Эрлангер Г. Знаки времен. Зодиак в еврейской традиции / Г.Эрлангер; [Перев. Гедалия Спинадель]. – М.: Мосты культуры, Иерусалим: Герашим, 2003. – 338 с. С.63.

²⁶ Эрлангер Г. Знаки времен. Зодиак в еврейской традиции / Г.Эрлангер; [Перев. Гедалия Спинадель]. – М.: Мосты культуры, Иерусалим: Герашим, 2003. – 338 с. С.98.

²⁷ Глазерсон М. Еврейская астрология / М. Глазерсон ; [пер. и ред. Гедалия Спинадель]. – Иерусалим : Иерушалаим, 1996. – 215 с. С. 95.

²⁸ Гад Э. Знаки времен. Зодиак в еврейской традиции / Э. Гад ; [перев. Гедалия Спинадель]. – М. : Мосты культуры, Иерусалим : Герашим, 2003. – 338 с. С. 113.

фігуру тварини відтворюють, намагаючись передати їй силу, міць і грізність. Майстри підкреслюють основні ознаки лева: пишну гриву та могутні лапи, доволі часто голова розвернута до спини, що підсилює динаміку образу.

Сузір'я Діви відповідає місяцю елул. Шостому місяцю після нісана та останньому календарному місяцю юдейського року. У єврейській культурі Діва символізує чистоту й скромність, що є основами служіння Всевишньому, і цей місяць характерний самовдосконаленням і поверненням на дорогу до Бога.

Знак зодіаку Ваги традиційно зображували у вигляді аптечних терезів, що мало також і додаткове значення. Цей знак зодіаку володіє тішрей – місяцем, на який припадає Рош-га-Шана, Йом Кіпур, Суккот, Шміні Ацерет та Сімхат Тора. У Рош-га-Шана – Новий Рік Всевишній судить людину за її вчинки впродовж року і виносить вирок, з яким пов'язані перспективи на наступний рік. Умовна печатка на вирок ставиться в Йом Кіпур – судний день, відповідно у людини є час виправитися, тому дні між цими двома святами називають Асерет йемей тшпуа – “Десять днів покаяння”. Таким чином, зображення ваг у синагогах і ритуальних предметах підкреслює зв'язок осіннього місяця і його основних свят із символікою знаку зодіаку.

Наступний місяць – хешван, якому відповідає сузір'я Скорпіона, інколи його називають “мархешван” “гіркий хешван”. Це місяць, коли відбувся всесвітній потоп, тому інколи його знак передають зображенням ковчега-корабля. “Покоління Потопу могло отримати Тору і проникнути в її глибинні таємниці, але своєю гріховністю вони перетворили благословенні води мудрості й милосердя Тори в гіркі води гріха, води блуду і розпусти. Так жива вода стала мертвою водою... Головне в цьому місяці – повністю приймати рішення Всевишнього, виражені в Торі. У цьому місяці людина найбільше повинна зосередитися на страху перед Богом, на розумінні того, наскільки великий і грізний Творець, і тоді Богобоязненість спасе його від руйнівної сили цього знаку Зодіаку”²⁹. У зображеннях знаку Скорпіона на предметах юдаїки доволі часто можна помітити риси рака, міфічної морської істоти та навіть черепахи. Цей факт легко пояснити тим, що митці, які проживали на теренах Європи, опиралися не безпосередньо на скорпіона, якого не бачили в природі, а на його зображення в інших джерелах, або ж залучали уяву.

Місяць кіслев, знаком зодіаку якого є Стрілець, трактується як противага попередньому Скорпіону. Сузір'я за своєю формою нагадує лук, а стріла, що здіймається вгору осмислювалася як відродження, піднесення попереднього занепаду (Мідраш, Танхума Гаазіну 1). “Після покарання в гехіному (чистилищі), душа може піднятися звідти догори, як стріла з лука”. Ось чому вслід за знаком Скорпіона іде Стрілець (Талмуд, Рош-га-Шана, 16б). Головним святом кіслева є Ханука, що знаменує перемогу євреїв, котрі володіють мудрістю Тори. У єврейській народній традиції Стрілець

²⁹ Глазерсон М. Еврейская астрология / М. Глазерсон; [пер. и ред. Гедалия Спинадель]. – Иерусалим: Иерушалаим, 1996. – 215 с. С. 125.

і лук символізують силу молитви, яка виходить з глибини серця і досягає висоти небес. Зображення знаку Стрільця має кілька форм — це фігура людини з луком, лук зі стрілою, інколи трьома стрілами, як алюзія коліна Якова, або руки з луком.

Місяцю тенет відповідає сузір'я Козерога (у єврейській традиції козлика). У цьому місяці зло використовує всі сили, щоб осквернити, знищити святість Ізраїлю, але Ізраїль здатен, особливо завдяки духовній роботі в цьому місяці, побороти силу зла, втілену в силі Єсава, і досягнути духовних висот святості³⁰.

У місяць шват, знаком якого є Водолій, розкривається чистота душі людини, яка вивчає Усну Тору, бо Мойсей розпочав давати її народу саме в місяць шват. Цей місяць у традиції відповідає образу праведника. У Талмуді вода — символ мудрості та знань, які містяться в Торі. Ці знання і ця мудрість не залишаються тільки у Всевишнього, але сходять до розуму людей, як вода, що сходить з небес (Талмуд, Тааніс, 7а; Бава кама 17а). Таким чином, безсумнівним є зв'язок місяця шват зі знаком зодіаку Водолій.

Останнім місяцем юдейського ритуального календаря є адар, якому відповідає сузір'я Риби. Згідно з єврейською традицією, це місяць веселощів і перемоги, кульмінаційним моментом якого є свято Пурім. Зображення цього знаку переважно відтворювали у вигляді двох рибин, обернених у різні боки. Така форма теж має своє символічне значення і є втіленням Мордехая і Естер, які у своїй праведності й чистоті (воді) приводять єврейський народ до єдності та приносять йому світло, щастя, радість і повагу (Мегілат Естер 8:16). Зв'язок місяця адар зі знаком Риби й святом Пурім підкреслює ілюстрація Сувою Естер XVIII з Голландії (The Israel Museum, Jerusalem), на якій навколо одного з розділів тексту Мегіли розташовано Зодіакальне Коло. У верхній частині закомпоновано постать чоловіка у відповідному до тогочасної моди костюмі, що тростиною вказує на знак Риби.

Упродовж тривалого часу сформувалися канони зображення окремих знаків зодіаку. Чотири знаки зодіаку мають антропоморфні прототиби, це — Близнюки, Діва, Стрілець та Водолій. Однак, відповідно до другої заповіді митці, доволі часто вдавалися до певних замін або часткового зображення людської фігури, формували низку нових символів. Людські фігури Близнюків заміняли зображенням двох птахів, трьох зайців, розташованих по колу і з'єднаних між собою вухками тощо. Діву трактували у вигляді голубки, квітки у жіночій руці або букету квітів, крісла з веретеном. Знак Стрільця міг обмежуватися зображенням натягнутого лука зі стрілою або сагайдака зі стрілами. Проста візуальна заміна була у Водолія: у вигляді криниці-журавля або глека, з якого ліється вода.

Водночас у Галичині дотримання та осмислення юдеями 2-ї заповіді ґрунтувалося на кодексі "Шулхан Арух", і часткове передання людської фігури (у профіль, зі

³⁰ Глазерсон М. Еврейская астрология / М. Глазерсон ; [пер. и ред. Гедалия Спинадель]. — Иерусалим : Иерусалаим, 1996. — 215 с. С. 162.

затертими фрагментами обличчя, або атрибутами, що закривають лице) вважалися цілком допустимими. Так, на Короні Тори зі синагоги львівського цвинтарного братства, датованій 1848 роком (на що вказує донаторський підпис), розташовані клейма зі знаками зодіаку. Стрільця зображено у вигляді чоловічої постаті на колінах, у профіль, з луком в руках. Чоловік одягнений у фрак, популярний європейський одяг XIX ст., що вкотре підкреслює відкритість єврейського мистецтва до сторонніх впливів. Фігурки знаків Близнюки, Водолій, Діва виконані доволі примітивно, що дисонує з високою майстерністю виконання Корони Тори, але відповідає кодифікованим правилам. Знаки зодіаку включені до декору Корони Тори зі Львова 1764/5 р. (музей в Нью-Йорку)³¹. Схематична фігура Водолія розташована поруч з криницею-журавлем, Близнюки, Стрілець та Діва на цій пам'ятці теж доволі схематичні.

Формування зображень знаків зодіаку пов'язане із порами року, зокрема сільськогосподарським календарем. Так, Діву інколи зображували із зібраним колоссям, копицею сіна або серпом, оскільки на теренах Європи цей місяць збігається з часом збору врожаю. Яскравим прикладом є розписи синагоги Бейт Тфеліна Бен'ямн у Чернівцях. Таке трактування має глибокі історичні традиції, що започатковані в середньовічній Європі. Зокрема, у мініатюрах Молитовника 1320 р.³² зображені композиції з двох з'єднаних між собою кіл, у одному з яких розміщено знаки зодіаку, а в іншому — відповідні сільськогосподарські роботи або характеристика пори року.

У Коронах Тори знаки зодіаку переважно формували обруч у центральній частині виробу, що слугував переходом для рамен і вінцевої частини. У рімонім їх традиційно розташовували на широкій основі. Відповідно, знаки зодіаку втілювали ідею цілісності Всесвіту, циклічності буття тощо.

Особливого поширення знаки зодіаку отримали в декорі ритуального посуду для викупу первістка при церемонії обрізання. Це пояснюється співзвучністю побажання вдалої долі “мазал тов” із словом “мазал” — “сузір'я”. Відповідно знаки зодіаку на бордюрах ритуальних тарелей стають своєрідним оберегом для немовляти. Схоже значення мало зображення знаків зодіаку на традиційних шлюбних контрактах — ктубот.

З плином часу використання знаків зодіаку у декоративному оздобленні предметів юдаїки втрачає своє глибинне первісне значення і радше стає даниною традиціям, виявом глибинної історичної пам'яті, зв'язку з ученнями знаних філософів і рабинів. У кінці XIX — першій третині XX ст. зображення зодіакальних символів у творах декоративно-ужиткового мистецтва стає рідкісним явищем. Митці відмовляються від різноманітних інтерпретацій і обмежуються простим знаком: ваги, лука, криниці, стільця з веретеном тощо. У низці пам'яток символи зодіакального кола сформовані під впливом геральдичних композицій, що також пов'язано з популярністю праці

³¹ Fishof I. *Written in the stars: art and symbolism of the zodiac*. [exhibition catalogue] / Fishof Iris; Ariel Cohen; Moshe Idel; Anna Barber; Betsy Karpenkopf. — Jerusalem : The Israel Museum, 2001. — 144 p. P. 69-70.

³² Mahzor manuscript. — Germany, ca. 1320. — MS A 384, fol. 34r, S. // David Kaufmann's Collection.

середньовічного філософа Абрахама Ібн Езра “Сефер гора лот”³³, яка багаторазово перевидавалася в XVIII – XIX ст. і була ілюстрована зображеннями знаків зодіаку, обрамлених бароковими картушами та потрактованими відповідно до традицій європейської геральдики.

Таким чином зодіакальне коло є одним з найважливіших символів в юдейській філософії втілює основні космологічні уявлення, є божественним даром народу Ізраїлю, завдяки якому кодифікуються основні історичні віхи та духовні етапи. Поява небесних світил в юдаїзмі є актом божої волі, а їх зображення обумовлювалися другою заповіддю Дкаделогу, і численними коментарями провідних рабиністів та філософів. Символіка Знаків Зодіаку та іконографія їх зображень в єврейській культурі формувалися під впливом астрономії Давнього Вавилону. В символах Знаків Зодіаку втілювалися уявлення про процес творення та Вселенну, значення місяців в житті юдеїв, а також побажання доброї долі. З часом зображення зодіакальних символів втрачає глибинне своє значення і набуває рис іконічного орнаментального мотиву.

Ілюстрації

1. Корона Тори. Львів, 1763/64 – 1773 рр. Срібло: лиття, штампування, риткування, золочення інкрустація кольоровим склом. В. 48,9 см, Дм. 21,9 см. Jewish Museum, New-York, F 2585.

³³ Fuks L. Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections / L. Fuks, G. Renate. – BRILL, 1973. – 349 p. P. 105-106.

2. Корона Тори з Великої синагоги у Львові 1848 р. Срібло: лиття, карбування, риткування, інкрустація напівкоштовним камінням. В. 59 см, Дм. 28 см. Музей етнографії та художнього промислу Інституту Народознавства НАН України у Львові, ЕР 8850.

3. Знак Зодіаку – Риби. Фрагмент Корони Тори з Великої синагоги у Львові 1848 р.

4. Знак Зодіаку – Овен. Фрагмент Корони Тори з Великої синагоги у Львові 1848 р.

5. Знак Зодіаку – Близнюки. Фрагмент Корони Тори з Великої синагоги у Львові 1848 р.

6. Знак Зодіаку – Рак. Фрагмент Корони Тори з Великої синагоги у Львові 1848 р.

7. Знак Зодіаку – Стрілець. Фрагмент Корони Тори з Великої синагоги у Львові 1848 р.

8. Знак Зодіаку – Водолій. Фрагмент Корони Тори з Великої синагоги у Львові 1848 р.

9. Торашилд. Львів, 1800/01. Срібло: штампування, золочення, інкрустація напівкоштовним камінням. В. 31,4 см, Ш. 21,4 см. Jewish Museum, New-York, F 2280.

10. Тарілка для церемонії викупу первістка. Львів, 1847. Срібло: штампування, риткування. В. 20,9 см, Ш. 31,1 см. Аукціонний дім Kestenbaum & Company. New York. Auction 64: March 19th, 2015.

The symbolism of the Zodiacal Circle in Jewish art of Eastern Halychyna of XVIII – the first third of the XX centuries

In recent years, there has been an increasing interest in the study of art as an integrated system, in the search of variable elements that make it possible to analyse the nature and patterns of an overall process and individual phenomena. This inevitably leads to the research of a symbol, which allows to define the features of national cultures art, spiritual story and ideology. Art refers to a character as one of the means of artistic expression, imaginative thinking and language, which includes encoded history and myths that enables to feel it through generations. Characters, encoded in the monuments of Jewish arts and crafts reflect leading aesthetic ideology of people.

The results of the research support the idea that using astral symbols in Judaism has a very deep tradition. The Torah texts quite often appeal to the heavenly bodies, their appearance is connected with the divine plan [Breishit 1: 14-17]. According to the will of Almighty, the Sun was created to control the seasons on the Earth and the Moon determines the holidays. Every new month began with a new phase - the new moon. These days were especially celebrated among the Jews during the biblical period. People brought special sacrifices to temples, trumpeted in a ritual horn [Ps. 80.4-5.] The stars are mentioned at the end of the creation process but the Torah does not explain why they were created; in the Talmud their role in people's life is not sufficient as opposed to the Sun and the Moon. In the comments to the Torah Rashi calls constellation "servants of months," and the Torah with their help describes the time; the zodiac signs are used to determine the months of the year. Thus the model of the universe is clearly formed in astrology and the heavenly bodies have become an integral part of Jewish culture, they performed a number of essential functions.

Division for 12 tribes of Israel corresponds to the division for 12 months. The Bible describes the location of the clans of sons of Israel during the exodus from Egypt around the Pavilion of Revelation from the four sides of the world [Bemidbar 2: 2-32]. The importance of the heavenly bodies, planets and stars in the lives of the Jews is also indicated in the traditional Hebrew greetings like "Mazel Tov" - "mazel" is translated as constellation, a zodiac sign, a planet, and fate, and "tov" means good. In the greetings the meaning of success and a good star is a basis. The importance of Jewish zodiac signs is mentioned in a prayer that is recited by 9 Aves. The day when Jews gather in synagogues to mourn the destroyed Temple, all read "Keane" - a funeral prayer, which is based on the sequence of zodiac signs. Astronomical ideology of Jews was formed under the influence of Babylon,

teachings of Zoroastrianism, Platonism and Roman science that had a significant impact throughout the Middle East.

Ambivalence of rights to picture the heavenly bodies, planets and zodiac signs in theological debates of the leading European ravinist diaspora of different times did not lead to the rejection of their reproduction in Eastern Halychyna in the XVIII - the first third of the XX century. The solar disks, symbols of the zodiac signs traditionally decorate the most important sacred sites and objects: synagogues' walls and Aron-ha-Kodesh, the Crowns of Torah, ritual dishes for the new-born ceremony. An image of the solar disk with rays, often covered with gold, is introduced in the composition of Aron-ha-Kodesh. Mostly decorating an overall design, the divine light is a symbol of the divine presence and in some cases supplemented with Tetragrammaton. Also in the synagogues of Eastern Halychyna the practice to replace the image of the Sun with the "divine light" becomes common, which is implemented by using the round window located above the Aron-ha-Kodesh. The samples of this solution is Aron-ha-Kodesh in the Synagogue in Zhovkva, Khorostkiv, Pidhaisi, Gusiatoryn, Sambir. It should be noted that such a tradition was typical for the Christian churches.

We conclude that a zodiacal circle is one of the most important characters in Jewish philosophy, which embodies basic cosmological ideas, it is the divine gift of the people of Israel, whereby codifying the major historical landmarks and spiritual stages. The appearance of the heavenly bodies in Judaism is an act of God's will, and the images are described in the second commandment of Dkadeloh and numerous comments of the leading ravinists and philosophers. The symbols and signs of the zodiac and iconography of their images in Jewish culture were shaped by astronomy of ancient Babylon. The ideology of the process of creation and the universe, meaning of months in the life of Jews and a wish of good luck were embodied in the signs of zodiac. Eventually the pictures of zodiac symbols lose their deep meaning and acquire the features of an iconic ornamental motif.